

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: معارف، فلسفه و کلام اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

بررسی رابطه عالم ذر و تناسخ

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدتقی یوسفی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر علی شیروانی

نگارش:

معصومه اعتصامی نژاد

خرداد 1393

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به تو یگانه

که به من آموختی جز تو نگویم، جز تو مجویم و جز راه تو

نیویم؛

ای با من از روز ازل تا به ابد.

تقدیر و تشکر

با حمد و سپاس خداوند متعال و با استعانت از توجهات ایزد منان بر خود واجب می دانم که این نوشتار را محصول نعمت استفاده از اساتید معظم خود بدانم و بر سبیل حق شناسی سپاسگزار اساتید خود در جامعه الزهرا(س) و دانشگاه باقرالعلوم باشم. بی شک این اثر دارای ضعف‌های فراوان است که این امر مربوط به نگارنده و قلت بضاعت علمی اوست و هرگونه قوتی اگر مشاهده می‌شود مربوط به اساتید فرهیخته ام می‌باشد. سلوک منصفانه مقتضی است در این جا از زحمات و محبت‌های بی دریغ پدر و مادر عزیزم که زمینه فراگیری علم را برای من فراهم آوردند تشکر و قدردانی کنم. همچنین از همسر مهربانم که پشتوانه معنوی ام در این امر بودند سپاسگزاری مینمایم و کمال قدردانی خود را از استاد محترم جناب آقای دکتر محمد تقی یوسفی که در طول نوشتن این رساله راهنمایی من را به عهده گرفتند و باعث اعتماد به نفس و قوت قلبم شدند اعلام می‌نمایم، همچنین از جناب آقای دکتر علی شیروانی که با رهنمودهای خالص و بی دریغانه خود، جهت مشاوره تحقیقاتی مرا تا رسیدن به مقصد یاری نمودند تشکر و قدردانی به عمل آورده و امیدوارم سالیان متمادی پژوهشگران علم و دانش از نعمت اساتید بزرگوار همواره بهره مند باشند و از علم و اخلاقشان سود برند. از خداوند متعال توفیقشان را در تمام مراحل زندگی خواهانم.

چکیده

بر اساس آیه 172-174 سوره اعراف که اصطلاحاً به آیه ذر معروف است، قرآن کریم به طور غیر صریح، به یک موطن و نشئه‌ای قبل از دنیا و تعلق نفس به بدن، اشاره می‌کند، که در آن موطن، خداوند از ذریه بنی آدم بر پرستش خود پیمان گرفته، تا در قیامت از ربوبیت خدا اظهار بی اطلاعی نکند، که درباره این عالم، نظرات مختلفی مطرح شده است. ائمه نیز در روایات به تبیین و توضیح این آیه پرداخته‌اند و برخی ویژگی‌های آن عالم را معرفی کرده‌اند. با توجه به شواهد ارائه شده وقوع عالم ذر به واقعیت نزدیک تر است و مطابقت داشتن آن با ظاهر لفظی آیه و وجود روایات فراوان، مؤید این نظر است. اما به دلیل صعوبت درک جزئیات این مسأله، بهتر است که اصل وجود آن را پذیرفته، و جزئیات آن را به راسخین در علم واگذاریم، اختلاف ظاهری هم که در روایات مرتبط با این مسأله مشاهده می‌شود، هیچ‌گاه اصل جریان عالم ذر را مخدوش نساخته و لطمه‌ای به آن نمی‌زند. به علاوه توجه به شرایط نقل و تدوین حدیث در آن زمان، بروز چنین اختلافی را توجیه می‌نماید. مسأله تناسخ نیز به عنوان یکی از آموزه‌های مطرح در بسیاری از ادیان، نظام‌های فلسفی و باوراندیشمندان است، و ادله‌ای بر اثبات ضرورت، امتناع و امکان آن اقامه گردیده است که گروهی از فیلسوفان ما به جهت اینکه تناسخ را محال می‌دانند، عالم ذر را به آن شکلی که در ظاهر آیات و روایات آمده، نمی‌پذیرند و به توجیه آیه و حمل آن برخلاف معنای ظاهری اش روی آوردند و دلایل مختلفی را ارائه کردند که بر این اساس اعتقاد به عالم ذر، مستلزم تناسخ باوری است. اما با توجه به عدم استحاله عقلی عالم ذر و با اعتقاد به امکان عقلی تناسخ که به خودی خود امری محال و ذاتاً ممتنع نیست، عالم ذر به معنای ظاهری اش گونه‌ای از تناسخ است و امکان چنین تناسخی وجود دارد و دیگر مشکلی در تحقق عالم ذر به وجود نمی‌آید.

واژگان کلیدی: عالم ذر، ذر، تناسخ

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

1 **فصل اول: کلیات و مفاهیم**

2 **گفتار اول: کلیات**

2 مقدمه

3 1-1-1 بیان مسئله

3 1-1-2 اهمیت و ضرورت

4 1-1-3 فرضیه تحقیق

5 1-1-4 پیش فرضها

5 1-1-5 سوال اصلی

5 1-1-6 سوالات فرعی

6 1-1-7 سابقه پژوهش

7 1-1-8 روش تحقیق

8 **گفتار دوم: مفاهیم**

8 1-2-1 عالم ذر

9 1-2-2 ذر

9 1-2-3 تناسخ

9 1-2-3-1 تناسخ در لغت

11 1-2-3-2 تناسخ در اصطلاح

Error! Bookmark not defined. فصل دوم: عالم ذر در آیات و روایات

Error! Bookmark not defined. مقدمه

Error! Bookmark not defined. گفتار اول: آیات مربوط به عالم ذر

Error! Bookmark not defined. گفتار دوم: روایات مربوط به عالم ذر و صحت آنها

Error! Bookmark not defined. 2-2-1 شیخ حر عاملی

Error! Bookmark not defined. 2-2-2 سید نعمت الله جزایری

- Error! Bookmark not defined.**..... 2-2-3 ملکی میانجی
- Error! Bookmark not defined.**..... 2-2-4 شاهرودی
- Error! Bookmark not defined.**..... **گفتار سوم: ماهیت عالم ذر**
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-2-1 ویژگیهای عالم ذر
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-2-1-1 زمان عالم ذر
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-2-1-2 مکان عالم ذر
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-2-1-3 مدت عالم ذر
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-2-1-4 ریز بودن
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-2-1-5 مفاد پیمان عالم ذر
- Error! Bookmark not defined.**..... 3-2-1-6 ورود به آتش
- Error! Bookmark not defined.**..... **گفتار چهارم: بیان دیدگاهها در باره عالم ذر**
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-1 موافقان عالم ذر
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-1-1 نظریه دنیای پیشین
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-1-2 نظریه مکتب تفکیک
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-1-3 نظریه میثاق گروه خاص
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-2 مخالفان عالم ذر
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-2-1 حمل آیه بر فطرت و تمثیل
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-2-2 نظریه بیان واقع
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-3 نظریه ملا صدرا
- Error! Bookmark not defined.**..... 4-2-4 نظریه ملک و ملکوت
- Error! Bookmark not defined.**..... اشکالات و جوابهای نظریه علامه:
- Error! Bookmark not defined.**..... **گفتار پنجم: داوری درباره عالم ذر**
- Error! Bookmark not defined.**..... 5-2-1 اتمام حجت
- Error! Bookmark not defined.**..... 5-2-2 تجلی توحید، نبوت و امامت
- Error! Bookmark not defined.**..... 5-2-3 آزمایش انسان
- Error! Bookmark not defined.**..... 5-2-4 کمال

Error! Bookmark not defined...... 5-2-5 جمع بندی

Error! Bookmark not defined...... **فصل سوم: تناسخ**

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined...... **گفتار اول: ماهیت تناسخ**

Error! Bookmark not defined...... 1-3-1 تاریخچه اعتقاد به تناسخ

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2 اقسام تناسخ

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1 تناسخ ملکی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-1 تناسخ مطلق

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-2 تناسخ محدود

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-3 تناسخ نزولی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-4 تناسخ صعودی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-5 تناسخ ملکوتی

Error! Bookmark not defined...... **گفتار دوم: دلایل ضرورت، امتناع و امکان تناسخ ملکی**

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-1 دلایل ضرورت تناسخ ملکی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-2 دلایل عقلی ضرورت تناسخ

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-3 نامتناهی بودن ابدان

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-4 نیاز مندی فاسقان به ابدان مادی جهت رسیدن به کمال

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-5 اجرای عدالت الهی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-6 عقوبت اهل فسق

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-7 عذاب و یادآوری پشیمانی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-8 ادله نقلی ضرورت تناسخ

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-9 مسخ برخی از امتهای

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-10 تغییر و تجدید بدنهای دوزخیان

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-1-11 حشر بعضی از انسانها به صورت حیوان

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-2 ادله امتناع تناسخ ملکی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-2-1 ادله عقلی امتناع تناسخ

Error! Bookmark not defined...... 1-3-2-2-1-1 براهین عام امتناع تناسخ

Error! Bookmark not defined. - اجتماع دو نفس در یک بدن

Error! Bookmark not defined...... تعطیلی نفس

Error! Bookmark not defined... برهان قوه و فعل

Error! Bookmark not defined. 3-2-2-1-2 - براهین خاص در رد انواع تناسخ

Error! Bookmark not defined. - برهان امتناع تناسخ مطلق

Error! Bookmark not defined. - برهان امتناع تناسخ نزولی

Error! Bookmark not defined. 3-2-2-1-3 - برهان امتناع تناسخ صعودی

Error! Bookmark not defined. 3-2-2-2 - ادله نقلی امتناع تناسخ

Error! Bookmark not defined...... 2-3-3 دلایل امکان تناسخ

Error! Bookmark not defined. 3-2-3-1-3 - زنده شدن بعضی مردگان در دنیا

Error! Bookmark not defined. 3-2-3-1-1-3 - زنده شدن هفتاد نفر از همراهان حضرت موسی

Error! Bookmark not defined. 3-2-3-1-2-3 - زنده شدن مردگان توسط حضرت عیسی

Error! Bookmark not defined. 3-2-3-1-3-3 - زنده شدن حضرت عزیر به همراه حمارش

Error! Bookmark not defined. 3-2-3-1-4-3 - زنده شدن پرندگان توسط حضرت ابراهیم

Error! Bookmark not defined. 3-2-2-3-3 - دلایل ضرورت معاد جسمانی

Error! Bookmark not defined...... جمع بندی

Error! Bookmark not defined.... **فصل چهارم: کیفیت رابطه عالم ذر و تناسخ**

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined.... **گفتار اول: تفاوت ماهوی عالم ذر و تناسخ**

Error! Bookmark not defined...... 4-1-1 - تمایز عالم ذر و تناسخ

Error! Bookmark not defined. 4-1-2 - لوازم کلامی بررسی این تمایز

Error! Bookmark not defined...... **گفتار دوم: نسبت عالم ذر و تناسخ**

Error! Bookmark not defined. 4-2-1 - منکرین عالم ذر و پاسخ مثبتین

Error! Bookmark not defined. 4-2-1-1 - اشکال اول: محال بودن تقدم روح بر بدن

Error! Bookmark not defined. 4-2-1-2 - اشکال دوم: پذیرش عالم ذر مستلزم قول تناسخ

Error! Bookmark not defined...... **گفتار سوم: جمع دو ادله**

Error! Bookmark not defined...... **خاتمه**

Error! Bookmark not defined. فهرست منابع

Error! Bookmark not defined. أ. منابع فارسی

Error! Bookmark not defined. ب. منابع عربی

Error! Bookmark not defined. ج. مقالات

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

گفتار اول: کلیات

مقدمه

عالم ذر یکی از آموزه‌های مطرح در برخی از ادیان و مذاهب بزرگ دینی است، که در قرآن کریم و روایات مأثور، نیز به آن اشاره شده است و نقش اساسی در سعادت و شقاوت آدمی دارد که ظاهر تعدادی از آیات و روایات حکایت از این واقعه دارد. خداوند متعالی، بنی آدم را از صلب آدم خارج کرد و به صورت موجودات بسیار ریزی درآورد، تا از آن‌ها عهد و پیمان بگیرد. از طرف دیگر مسأله تناسخ به عنوان یکی از آموزه‌ها در بسیاری از ادیان، مذاهب و نظام‌های فلسفی مطرح بوده و در باوراندیشمندان بسیاری در گذشته و حال وجود داشته است، و ادله‌ای بر اثبات و ضرورت آن اقامه کرده‌اند. گرچه در مقابل، گرایش‌های دیگری هم پیدا شد که تناسخ را ممتنع دانسته و ادله زیادی بر نفی آن ارائه کرده‌اند. در رابطه با عالم ذر نیز تفاسیر مختلفی ارائه شده است که بر اساس برخی تفاسیر، پذیرش عالم ذر ملازم با تناسخ و بر اساس تفسیر یا تفاسیر دیگری، پذیرش عالم ذر ملازم با تناسخ نیست. به عبارت دیگر این دو آموزه دارای شباهتها و تفاوت‌هایی با یکدیگر هستند تا جایی که برخی با فراموش کردن این نکته و نادیده گرفتن تفاوت‌هایشان آن‌ها را ماهیتاً یکی دانسته و در نتیجه اعتقاد به عالم ذر را مستلزم تناسخ باوری پنداشته و به ضرورت قبول تناسخ رسیده‌اند، و برخی دیگر یکی را پذیرفته و دیگری را انکار کرده است.

باوجود این، طرفین دعوا تا به حال به طور اصولی و بنیادین به این مسأله و لوازم آن پرداخته و صرفاً با تکیه بر شباهتها و تفاوت‌های بدوی که معمولاً آن‌ها را از تعریف‌های ناقص برمی‌گیرند حکم به دوگانگی آن دو کرده‌اند.

علاوه بر عالم ذر سرنوشت برخی از آموزه‌های مهم دیگر قرآنی مانند احیای مردگان، مسأله معاد، به ویژه معاد جسمانی و... نیز با تناسخ گره می‌خورد، به گونه‌ای که استحاله یا

امکان تناسخ در اعتقاد و تفسیر ما از آن آموزه‌ها نقش اساسی دارد، از این رو در پی جواب این سوال هستیم که تفسیرهای مختلف از عالم ذر با تناسخ چه ارتباطی دارد؟ بنابراین حقیقت هر چه باشد لوازم کلامی قابل توجهی به همراه دارد. برای اینکه میان این دو مدعا، به نحو عالمانه‌ای داوری شود، با واکاوی گونه‌های مختلف تناسخ و عالم ذر، باید به ویژگی‌ها و مؤلفه‌های جوهرین این دو نظریه، پرداخته شود تا معلوم شود آیا تفاوتی در این بین هست که موجب تمایز ماهوی میان این دو آموزه شود یا خیر؟ البته در این میان تناسخ نیز اصطلاحاتی دارد که توضیح آن‌ها و تبیین اصطلاح مورد بحث، ضرورت دارد.

1-1-1- بیان مسئله

موضوع عالم ذر و تناسخ موضوع پیچیده‌ای است که درک صحیح آن نیازمند مقدمات زیادی است. اکنون بسیاری از مسائل مادی مرتب با عالم طبیعت برای انسان روشن شده است. از اعماق اقیانوس‌ها تا پهنه کهکشان‌ها در تسخیر انسان‌ها قرار گرفته است، ولی مسائلی مانند ماهیت و حقیقت روح، هنوز برای انسان حل نشده است، چرا که دانایی انسان محدود است. از طرف دیگر با گسترش دانشگاه‌ها و برجسته شدن نقش فرهنگی، اجتماعی آن‌ها در جامعه اسلامی، و به دنبال آن رونق علم و اندیشه، افکار و نگرش‌های متفاوتی در حوزه‌های مختلف علوم وارد شده؛ از جمله مکاتب پوچ و انحرافی زیادی که امروزه با شیوه‌های جذاب به جوانان معرفی می‌کنند.

این امر می‌تواند آثار خود را بر تمام شئون اجتماعی و فردی او باقی بگذارد، و در صورت عدم تقویت پایه‌های دینی- فرهنگی و برطرف نکردن شبهات زیادی که زمینه مکاتب مختلف وجود دارد را در پی خواهد داشت. از این رو رویکردها و دیدگاه‌هایی همچون تناسخ، عالم ذر و... با وجود تمام آگاهی‌های انسان جلب توجه می‌نماید که به آن پرداخته شود. هدف اصلی ما در این تحقیق، تبیین و دفاع از آموزه‌های دینی و قرآنی است.

1-2-1- اهمیت و ضرورت

موضوع تناسخ از جمله موضوعات قابل توجهی است که با گذشت زمان رفته رفته توجه بسیاری از مردم جهان را به خود جلب کرده است، اما نتوانسته در میان مسلمانان،

طرفداران پرشماری پیدا کند. اما از آنجا که اثبات یا نفی آن با اصل معاد و اعتقاد به زندگی پس از مرگ ارتباط و پیوند ناگسستنی دارد، نزد متکلمان و فیلسوفان مسلمان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

عدم درک صحیح و دقت نکردن در معانی مصطلح تناسخ و تفاسیر مختلفی که درباره عالم ذر وجود دارد، ممکن است برداشت‌های نادرستی را به دنبال داشته باشد. همچنانچه سرنوشت برخی از واقعیت‌های قرآنی، مانند مسخ در امت‌های پیشین و زنده شدن مردگان نیز با مسأله تناسخ گره می‌خورد.

از اشکال‌هایی که در چند قرن اخیر در زمینه عالم ذر مطرح بوده و عالمان شیعی به بحث و بررسی در این مورد پرداخته و به آن‌ها پاسخ داده‌اند «شبهات عالم ذر و تناسخ» و جاری کردن «قاعده حکم الأمثال» بوده است، زیرا در ادبیات فلسفی عالم ذر و تناسخ هر دو به یک معنا و با فرض تحقق، از یک نوع واقعیت خارجی برخوردارند، و آن «بازگشتن نفس به بدن دنیوی در نشئه دنیا» است. از سوی دیگر می‌دانیم که استدلال‌های زیادی در رد تناسخ ذکر شده چنانچه با پذیرش آن‌ها برای اعتقاد به تناسخ جایی نمی‌ماند و ریشه تناسخ را می‌خشکاند، اما به علت تشابه تناسخ با عالم ذر ممکن است اعتقاد به عالم ذر را با مشکل مواجه کند. بر این اساس لازم است این مبانی به طور دقیق بررسی شود، تا به این پرسش‌های مهم پاسخی شایسته داده شود.

شایان ذکر است بحث درباره این موضوع از آن جهت اهمیت دارد، که عده‌ای با طرح مسئله تناسخ، عالم ذر را مورد تردید قرار داده‌اند، که آثار و طبقات منفی در افکار آدمی گذاشته و نگرش آنها را درباره حیات تحت تأثیر خود قرار داده است.

در این تحقیق ابتدا به بررسی عالم ذر پرداخته شده، و سپس در بحث تناسخ مهمترین ادله ضرورت، استحاله و امکان تناسخ با تحلیل نقادانه بررسی شده و بعد از تبیین موضوع تناسخ نشان خواهد داد، که بعضی از موارد و مصادیق مطرح شده موهم تناسخ، جزء تناسخ مورد اعتقاد هندی‌ها نبوده و با اصول فلسفی قابل تطبیق است.

1-1-3- فرضیه تحقیق

عالم ذر بدون شک تحقق دارد و امکان یا امتناع تناسخ در تفسیر از عالم ذر نقش جدی

دارد، به گونه‌ای که با اعتقاد به امکان تناسخ بدون تصرف در ظواهر قرآن و سنت، می‌توان به وقوع آن باور داشت. ولی با اعتقاد به امتناع تناسخ باید ظواهر قرآن و سنت را بر معنای دیگری حمل کرد.

1-1-4- پیش فرض‌ها

1. ظواهر قرآن در صورت عدم تنافی با عقل صریح، حجت و قابل اعتماد است.
2. دلیل عقلی در صورت مغالطی نبودن، قابل اعتماد است.
3. در صورت فقدان یا بطلان ادله عقلی می‌توان به کتاب و سنت ملتزم شد.
4. تناسخ مورد اعتقاد هندیان مورد قبول هیچ یک از کتاب و سنت نیست.

1-1-5- سوال اصلی

عالم ذر با تناسخ چه ارتباطی دارد و امکان یا امتناع تناسخ چه تأثیری بر تفسیر از عالم ذر دارد؟

1-1-6- سوالات فرعی

1. ماهیت عالم ذر چیست؟
2. آغاز و پایان عالم ذر چگونه بوده است؟
3. حیات انسان در عالم ذر چگونه بوده است؟
4. ماهیت میثاق و عهد الهی در عالم ذر چیست؟
5. اگر واقعا در عالم پس از عالم ذر باشیم چرا چیزی از آن به یاد نداریم؟
6. آیا همه اقسام تناسخ محال است و به هیچ وجه می‌توان به وقوع برخی از آنها یا دست کم به امکان تناسخ تن داد؟
7. دلایل منکران تناسخ بر رد آن چیست؟
8. آیا اعتقاد به هر گونه تناسخی کفر شمرده می‌شود، و یا تنها تناسخ مورد اعتقاد هندیان کفر آمیز است؟
9. آیا مسخ انسان‌ها توسط خداوند، یکی از انواع تناسخ است؟
10. آیا اعتقاد به عالم ذر منجر به اثبات تناسخ می‌شود؟

1-1-7- سابقه پژوهش

عقیده به انتقال روح مجرد یا جزئی مادی از یک فرد به جسم دیگر در تاریخ بشر سابقه دیرینه دارد و حضور آن را در اساطیر و حکایات عامیانه و کتب دینی و در ادبیات و شعر و علوم نظری می توان نظاره کرد. تناسخ از طریق منابع متعددی در سرزمینهای اسلامی شناخته شده است، که هند و یونان از مهمترینشان بوده اند. در آیین های مختلف هندی، از جمله آیین بودا، صورتهایی از اعتقاد به تناسخ از دیرباز رایج بوده است. مسلمانان خود به قدمت این عقیده وقوف داشته اند. سخن ابوریحان بیرونی که تناسخ را نشانه و مشخصه هندیان می خواند، حاکی از شناخت مسلمانان از این امر است. یونانیان باستان نیز تناسخ را می شناختند و آن را به مصریان نسبت می دادند. با ترجمه آثار فلسفی یونان و رواج عقاید مانویان در عصر عباسی، این سنت به جهان اسلام رسیده است. علاوه بر اینها، باید به مفهوم مسخ اشاره کرد که در ادیان ابراهیمی وجود دارد. احتمالاً آشنایی بعضی اعراب جاهلی با تناسخ از همین مقوله مسخ بوده است. هرچند تناسخ روح در بدنهای انسانی را هم به اعراب جاهلی نسبت داده اند.

اکثر فلاسفه اسلامی، به بحث پیرامون این نظریه پرداخته اند. صدرالمتألهین شیرازی از جمله کسانی است که به تفصیل، درباره تناسخ بحث کرده و براهینی را در ابطال آن اقامه کرده است. وی در کتب مختلف خود به این مسئله پرداخته و پس از تعریف تناسخ، اقسام آن را تفکیک کرده و در رد هر یک، براهینی آورده است.

از باب نمونه ایشان در جلد نهم کتاب معروف خود؛ یعنی الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه العقلیه، ضمن اینکه براهین عام مشائیان را مثل ابن سینا، در رد تناسخ توصیف کرده و از آن حمایت می کند، خود نیز با تکیه بر اصولی همچون حرکت جوهری، جسمانیه الحدوث و روحانیه البقاء بودن نفس و وحدت نفس و قوای آن و...، براهین ویژه ای را در ابطال نظریه تناسخ مطرح می کند. سهروردی نیز در کتاب حکمت الاشراق آرای مختلف را در باب تناسخ بیان می کند، اما به نظر می رسد که با تردید درباره رد یا قبول آن سخن می گوید.

در مورد عالم ذر مفسران زیادی از جمله مرحوم طبرسی و علامه طباطبایی به این بحث پرداخته اند. علامه در جلد هشتم تفسیر المیزان با نگرش عمیق و فلسفی خود تفسیر متفاوتی را از آیه 172 سوره اعراف بیان کرده است، و بیش از 30 صفحه از این مجلد را به بحث در باره

عالم ذر اختصاص داده است. این تفسیر در حقیقت تفسیر قرآن به قرآن است و در رابطه با هر آیه به تفسیر و توضیح در مورد آن می پردازد و بعد از بیان نظرات مختلف در پایان نظر خود را ارائه می کند و در آخر بحث روایی را ذکر میکند.

1-1-8- روش تحقیق

در همه فصل ها از روش کتابخانه ای برای جمع آوری اطلاعات استفاده شده است، ولی به طور مجزا فصل دوم به روش تفسیری توصیفی، تحلیلی نگارش شده و فصل سوم به روش تحلیلی توصیفی و در فصل چهارم آن از روش توصیفی و استدلالی استفاده شده است.

گفتار دوم: مفاهیم

موضوع تناسخ و عالم ذر از جمله موضوعاتی است که دستخوش پیچیدگی مفهومی خاص گشته است، این پیچیدگی به دو سبب است:

- 1- به سبب تعدد نام‌ها و عنوان‌هایی که در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف و حتی گاه در یک فرهنگ برای اشاره به این دو آموزه به ویژه برای تناسخ، به کار می‌برند.
- 2- ناشی از قرابت و شباهت مفاهیم متعددی است که در این ادیان و فرهنگ‌ها مطرح است و عموماً با این دو آموزه و بیشتر با تناسخ خلط می‌شود. اشاره به این نام‌ها و مفاهیم کار را برای پژوهش پیش رو آسان تر می‌کند و حتی شاید بتواند ما را به کشف مولفه‌های فرعی و متغیر در این دو آموزه نزدیک گرداند. از این رو در نخستین گام، توضیح مفاهیم کلیدی در این بحث ضرورت دارد.

1-2-1- عالم ذر

در مورد معنای اصطلاحی این کلمه اختلاف نظر وجود دارد، و ریشه این اختلاف به واژه ذر و تعبیرات مختلفی که درباره معنای لغوی آن مطرح شده برمی‌گردد، که در جای خود به بررسی آن خواهیم پرداخت. اما آنچه که این جا می‌توان گفت این است که منظور از عالم ذر بر اساس روایاتی که دلالت بر آن دارند، به طور خلاصه جهانی است که: «خداوند ذریه آدم را از پشت او بیرون کشیده و ایشان را که به شکل ذره‌هایی بودند علیه خود آن‌ها گواه گرفته و خود را به ایشان شناسانید و از آن‌ها بر ربوبیت خود گواه گرفته و بدین وسیله حجت را بر ایشان تمام کرد.»¹

اعتقاد به عالم ذر مستند به ادله و شواهد قرآنی و روایی است. اصلی ترین سند قرآنی

1. سید محمد حسین طباطبایی، تفسیر المیزان، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ج 8، ص

در این باره آیات 172 و 173 سوره اعراف است.

1-2-2- ذر

این واژه از نظر لغت دارای چند معناست.

1. مورچه کوچک.

«صغار النمل ما له منها وزن الحبه شعير فكأنه جزء من مائه نقلاً عن

النیشابوری سبعون ذره تزن جناح بعوضه و سبعون جناح بعوضه تزن حبه و

قیل للذره لیس لها وزن»¹

2. ذرات بسیار ریزی که در شعاع نور تابیده شده از یک روزنه قابل رویتند.

«یطلق علی ما یری من شعاع الشمس الداخل فی نافذه»²

3. تفریق و پراکنده ساختن³

1-2-3- تناسخ

1-2-3-1- تناسخ در لغت

تناسخ در لغت از کلمه «نسخ» مشتق شده و به معنای انتقال،⁴ باطل کردن و جابه جایی و یا زایل کردن یک چیز به وسیله چیز دیگری که جایگزین آن زایل شده می شود. مانند زایل شدن سایه به وسیله نور خورشید و از بین رفتن جوانی به وسیله پیری.⁵ معمولاً تناسخ به معنی

1. ابن منظور الافریقی المصری، لسان العرب، نشر دارالاحیاء التراث العربی، بیروت، چ اول، 1408، ج 4، ص 303 و 304. خلیل بن احمد فراهیدی، العین تاج العروس، چاپ اول، اسوه، قم، 1414، ج 10، ص 367 و 365. فخر الدین طریحی، مجمع البحرین، دوم، مرتضوی، تهران، 1362، ج 3، ص 93. سید علی اکبر قرشی، قاموس قرآن، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1372، ج 3، ص 12. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، چ دوم، مؤسسه الوفا، بیروت، 1403، ج 21، ص 371.

2. ابن منظور الافریقی المصری، همان. خلیل بن احمد فراهیدی، همان. فخر الدین طریحی، همان، سید علی اکبر قرشی، همان. محمد باقر مجلسی، همان.

3. ابن منظور الافریقی المصری، همان، ج 4، ص 305.

4. الشرطوتی اللبنانی، اقرب الموارد، منشورات مکتبه آیه...العظمی المرعشی النجفی، قم، 1403، ج 2، ص 294.

5. حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر کتاب، قم، ص 490.

باطل کردن، متداول کردن و پی در پی آمدن است.¹

جرجانی می گوید:

«التناسخ عبارة عن تعلق الروح بالبدن بعد المفارقة من بدن اخر من غير

تخلّل زمان بين التعلقين للتعشق الذاتى بين الروح و الجسد»

«تناسخ آن است که روح پس از مفارقت از بدن، به جهت عشق و علاقه ذاتی

میان روح و جسد به بدن دیگری می پیوندد، بدون آنکه میان این دو تعلق فاصله

زمانی ایجاد شود»²

زبیدی می گوید:

«نسخه: کمنعه: ینسخه و انتسخه، ازاله به واداله والشیء ینسخ الشیء

نسخاً یزیله و یکون مکانه و العرب یقول: نسخت الشمس الظل و انتسخه:

ازلته و المضى اذهب الظل و حلت محله و هو مجاز ابطله و اقام شیاً

مقامه.»³

ابن منظور می گوید:

«النسخ: ابطال الشیء و اقامه اخر مقامه ... النسخ تبدیل الشیء من الشیء و

هو غیره و نسخ الایه بالایه: ازاله مثل حکمها و النسخ: نقل الشیء من مکان

الی مکان ... و نسخ الشیء بالشیء ینسخه و انتسخه: ازاله به واداله والشیء

ینسخ الشیء نسخاً یزیله و یکون مکانه»⁴

معنای اصطلاحی مشهور تناسخ با همین معانی و دلالتهای لغوی ارتباط دارد. برای اشاره

به این معنا تعبیّرات دیگری چون عود، نقل، رجعت روح، انتقال و تقمّص نیز به کار رفته

است.

1. جمیل صلیبا، فرهنگ فلسفی، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، حکمت، تهران، 1381، ص 258.

2. علی بن محمد جرجانی، التعریفات، دارالسّور، بیروت، ص 31.

3. محمدبن مرتضی زبیدی، تاج العروس من جواهرالقاموس، ترجمه علی شیری، بیروت، ج 2، ص 282.

4. ابن منظور الافریقی المصری، لسان العرب، همان، ج 14، ص 121.

1-2-3- تناسخ در اصطلاح

ملا صدرا می گوید:

«انتقال النفس من بدن عنصری أو طبیعی الی بدن آخر منفصل عن الاول»
 «انتقال نفس از بدن مادی و طبیعی به بدنی دیگر غیر از اولی است»¹
 «التناسخ عبارة عن استرجاع النفس و نقلها الی البدن بعد ذهابها عنه تارة
 اخرى من جهة صلوح مزاجه و استعداد مادته»²
 «تناسخ یعنی بازگشت و نقل دوباره نفس به بدن پس از بیرون رفتنش، از آن
 جهت که مزاج صلاحیت لازم را کسب کرده و بدن استعداد لازم را برای تعلق
 روح یافته است»
 «انتقال النفس الشخصیه من بدن الی بدن سواء كان البدن عنصرياً أو فلكياً
 أو برزخياً»³
 «تناسخ یعنی اینکه روح شخصی، از یک بدن، خواه عنصری باشد، خواه فلکی و
 خواه برزخی، به بدن عنصری، فلکی یا برزخی دیگر منتقل شود.»

ابن سینا می گوید:

«التناسخ أن تعود النفس بعد الموت الی البدن»⁴

تناسخ در اصطلاح فلاسفه یعنی انتقال نفوس انسانی از بدنهایشان به بدنهای
 حیواناتی که در اخلاق و اعمال اختلافی با هم ندارند، و به خاطر مادی بودن نفوس، محال
 است که نفوس بعد از مفارقت از بدن اولی مجرد شوند؛ پس همیشه بین بدنها در ترددند. 5

1. صدرالمتألهین شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، منشورات مصطفوی، قم، 1368. ج 9، ص 4. ر.
 ک، صدرالمتألهین شیرازی، تفسیر القرآن الکریم، انتشارات بیدار، قم، 1366، ج 3، ص 416. صدرالمتألهین شیرازی،
 المظاهر الالهیه فی اسرار العلوم الکاملیه، تصحیح سید محمد خامنه ای، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،
 تهران، 1378، ص 90.

2. صدرالمتألهین شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، همان، ص 55.

3. صدرالمتألهین شیرازی، اسرار الایات، تحقیق محمد خواجهوی، انجمن حکمت و فلسفه ایران، تهران، 1360،
 ص 148.

4. ابن سینا، الاضحویه فی المعاد، تحقیق حسن عاصی، شمس تبریزی، تهران، 1362، ص 122.

5. صدرالمتألهین شیرازی، الاسفار الاربعه، همان، ج 9، ص 7. صدرالمتألهین شیرازی، المبدأ و المعاد، تصحیح سید

قطب الدین شیرازی می گوید:

«تناسخ یعنی اینکه نفوس اشقیاء به اجساد حیوانیه انتقال یابد؛ اجسادی که در

اخلاق و افعال به آن نفوس مناسب هستند.»^۱

آیت الله حسن زاده آملی تناسخ را چنین تعریف کرده است:

«تناسخ یعنی اینکه نفس بعد از جدایی از بدن اول، به غیر آن تعلق بگیرد و آن

غیر فرق نمی کند، بدن مادی باشد یا غیر بدن مادی»^۲

چنان که ملاحظه شد با توجه به تعاریف فوق تفاوت بین تناسخ و معاد جسمانی و همچنین تناسخ و مسخ امت های گذشته روشن می شود؛ زیرا در تناسخ نفس از بدنی به بدن دیگر در همین دنیا منتقل می شود در حالی که در معاد جسمانی نفس به بدن اخروی انتقال می یابد و روشن است که در نحوی تعلق نفس به بدن دنیوی و بدن اخروی، تفاوت زیادی وجود دارد. همچنین تناسخ با مسخ در امت های گذشته هم متفاوت است؛ زیرا در مسخ نفس از بدن انسانی به بدن حیوانی منتقل نشده است، بلکه همان بدن انسانی به بدن حیوانی تبدیل شده است بدون تغییر اعراض نفس و یا اینکه تعلق نفس از بدن انسانی قطع شود در نتیجه مسخ برای بدن آن ها عذاب و رنج آور بوده.^۳ یکی از معنای نسخ، انتقال و زوال بود و هر دو معنا با بحث مورد نظر یعنی تناسخ متناسب است، چون در تعریف تناسخ گفته شد که به معنی زوال نفس از بدن اول و انتقال به بدن دوم است.

تا اینجا اجمالاً با تعریف تناسخ آشنا شدیم. برای اینکه حقیقت تناسخ روشن شود، ابتدا لازم است اقسام تناسخ را معترض شویم، بعد باید ملاحظه شود که کدام یک از آنها باطل و کدام یک قابل تطبیق با شرع مقدس اسلام و مورد تأیید کتاب و سنت قرار گرفته است. در این تحقیق پس از اشاره به مسأله عالم ذر و بررسی موافقان و مخالفان این نظریه مهمترین ادله تناسخ به شمار می آید.

←

جلال الدین آشتیانی، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، 1380، ص 437.

1. قطب الدین شیرازی، شرح حکمت الاشراق، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، 1380 ص 456.

2. حسن حسن زاده، عیون مسائل النفس، انتشارات امیر کبیر، تهران، 1385، ص 677.

3. جعفر سبحانی، الاهیات، چاپ ششم، نشر موسسه امام صادق، قم، 1384، ج 4، ص 309.

